

УДК 811.161.2'374:165.194

Т. В. Пономаренко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної лінгвістики

ДИНАМІКА ТОПОНІМІЧНОГО КОНЦЕПТУ УКРАЇНА (ЗА ЛЕКСИКОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Статтю присвячено дослідженню вербальних репрезентантів концепту УКРАЇНА в етимологічному, лексикографічному та семантичному аспектах. Здійснено огляд основних концепцій походження слова «Україна» та простежено його представлення в словниках української мови. Проведено лінгвістичний експеримент в три етапи (2002–2016 роки) з метою простежити динаміку розвитку концепту УКРАЇНА у свідомості носіїв української мови. Проаналізовано асоціації, отримані на вербальні стимули «Україна», «герб України», «прапор України», що мають символічне навантаження та є складниками концепту УКРАЇНА.

Ключові слова: *концепт, концептуальне поле, словник, ядро, периферія, асоціативний експеримент.*

Актуальність нашої роботи полягає в тому, що поняття *Україна* в останні роки набуло динамічних змін. Фокусування національної свідомості на *незалежності, державності, патріотизмі, гідності* сформувало новий образ України, який потребує подальшого вивчення. Топонімічне слово *Україна* можна вважати концептуальною одиницею, культурним концептом. Серед численних визначень концепту, які існують в сучасному мовознавстві, переконливістю вирізняється концепція О. О. Селіванової, яка і стала теоретичним підґрунтям нашого дослідження. Ми спирались на розроблену нею методику дослідження концептів, яка передбачає лексико-семантичний та психолінгвістичний аналіз, а також на принципи моделювання структури концептів [5]. Концепти топонімічного походження є нестійкими, вони можуть збіднюватися чи збагачуватися за рахунок індивідуального, емоційного, культурного досвіду носіїв мови, що зумовлює їх еластичність і рухливість [1]. Культурні концепти змінюються з часом, а суб'єктні фактори надають концептам еластичність, створюють додаткову ауру, завдяки чому концепти виявляються більш динамічними, ніж прості слова. За концептом завжди стоїть образ, тому в роботі ми дотримувались позиції, що в мові образ обов'язково має певне ім'я, оскільки реальність відображається у свідомості не опосередковано, а саме за допомогою мови.

Аналіз матеріалу показав, що лексема *Україна* виступає одночасно і як топонім і як концепт, тому в подальшому ми використовуємо терміни «слово як репрезентант концепту» та «культурний концепт». Такий підхід надав нам

можливість провести лексико-семантичний аналіз топонімічного слова *Україна* з метою конструювання образу України та аналізу динаміки змісту концепту УКРАЇНА. Для нас було важливим проаналізувати не просто образ України, а розглянути саме динаміку розвитку концепту. Під динамікою ми розуміли певні зміни явища під дією факторів, які на нього впливають.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розглянути динаміку розвитку образу *України* ми змогли завдяки накопиченим матеріалам лексико-семантичного аналізу та асоціативних експериментів, які були проведені нами в 2002, 2010 та 2016 роках. При аналізі ми враховували прості мовні факти, що слово *Україна* – це іменник жіночого роду, який має граматичні форми форми однини та множини. Лексема є топонімом, етнохронімами до якого є *українець*, *українка* та *українці*. Морфологічна будова слова в діяхронії така: префікс *у-*; корінь *-край-*; суфікс *-ін-*; закінчення *-а*. Похідний прикметник від іменника – *український*.

Стосовно етимології слова *Україна* точаться дискусії. Існують дві найпоширеніші версії походження топоніму. Згідно з першою, поширеною в російській та пізніше в радянській історіографії, так називали «пограничну територію» (М. Грушевський, О. О. Потебня, Ю. О. Карпенко, В. А. Ніконов та ін.), за другою, що набула поширення у сучасний час, – слово означає «рідний край, країна, земля» (Ф. П. Шевченко, В. Г. Скляренко, М. Г. Андрусак, В. М. Русанівський, Г. П. Півторак та ін.). З урахуванням даних текстологічного аналізу деяких статей щодо етимології слова було виявлено, що розвиток ядра поняття *Україна* прямував від архаїчних значень: *у края, край (конець), окраина, отрезать, порубежье, руське*; до сучасних: *земля, край, території, місце на карті, країна, республіка, держава, Батьківщина*. У роботі ми не враховували цей етимологічний аспект, тому основну частину свого дослідження розпочали з аналізу словникових дефініцій *Україна* за методикою, що була запропонована Ю. М. Карауловим [2, с. 196–202] і розроблена М. С. Новіковою [4]. Методика дозволила виявити інваріантне значення поняття *Україна* як репрезентанта концепту УКРАЇНА.

На першому етапі було проаналізовано словникові статті топонімічного слова *Україна* у 6 словниках, майже всі були видані за радянських часів. На другому етапі зі словникових статей були вилучені так звані нульові семи, які є семантично нерелевантними. У такий спосіб було отримано смислову базу. Надалі в кожному інваріанті було знайдено домінантні семантичні ознаки та підраховано частотність сем. Домінантними семами є такі: *держава* (4), *Європа* (3), *республіка* (3), *соціалістична* (3), *східна* (3), *земля* (3), *країна* (3), *територія* (2), *Галіція* (2), *союз* (2), *радянська* (2), *український* (2). Отже, за даними словників, лексико-семантичне поле «Україна» має: ядро (*держава*), центр (*Європа, республіка, соціалістична, східна, земля, країна*), ближня периферія (*територія, Галіція, союз, радянська, український*), дальня периферія (*етнічний, прадавній, народ, своя, склад, населений*) та інші.

Лексикографічна презентація образу, безумовно, дає великий матеріал для дослідження і широкі можливості для вивчення на його базі концептів. Якщо виходити з того, що топонімічне слово *Україна* є репрезентантом образу *України*, структура образу має такий вигляд:

- 1) оцінна зона поєднує когнітивні ознаки, що виражають загальну оцінку;
- 2) енциклопедична зона поєднує когнітивні ознаки, що характеризують концепт за допомогою досвіду, взаємодії з денотатом концепту;
- 3) утилітарна зона поєднує когнітивні ознаки, що виражають утилітарне, прагматичне ставлення людей до денотату концепту;
- 4) регулятивна зона поєднує когнітивні ознаки, які регулюють те, що охоплено концептом;
- 5) соціально-культурна зона поєднує когнітивні ознаки, які відображають зв'язок концепту із побутом і культурою народу;
- 6) пареміологічна зона – сукупність когнітивних ознак концепту, що об'єктивуються прецедентними текстами.

На жаль, жоден тлумачний словник не експлікує таке розмаїття реакцій, не досягає такої семантичної глибини, як психолінгвістичне дослідження і, зокрема, асоціативне. Зважаючи на це, як основний експериментальний метод дослідження нами був обраний метод асоціативного експерименту. Експеримент, з точки зору лінгвістики, є єдиною і надійною базою для доказу справедливості виявлених закономірностей. Метод вільного асоціативного експерименту дає можливість виявити глибинну структуру поняття, яка актуалізована асоціаціями інформантів.

Вільний асоціативний експеримент проводився у трьох групах інформантів. Першій групі пропонували написати асоціації, що спадають їм на думку на слово-стимул *Україна*, та надати визначення лексемі. Час відповіді обмежувався 3 хвилинами. Кількість реакцій не обмежувалася. Другій групі інформантів було запропоновано надати асоціації до знаку-стимулу *герб України*. Третій групі – до знаку-стимулу *прапор України*. Кожна група складалася з 20 осіб.

У ході вільного асоціативного експерименту 2016 року, в якому брали участь 80 інформантів, було отримано 352 реакції до слова-стимулу *Україна*, знаків-стимулів: *герб України*, *прапор України*. Найчастотнішою реакцією до слова-стимулу *Україна* є «поле» (7), далі за частотністю розташувалися «небо» (6) і «красиві», «Батьківщина» та «країна» – по 4 реакції. Такий результат став яскравою ознакою динаміки розвитку образу України: в 2002 році ланцюжок ядерної зони був зовсім іншим: «країна» – «Батьківщина» – «державна» – «республіка». У 2010 році: «Батьківщина», «державна», «країна». Дуже важливим є також те, що до ядерної зони асоціативного поля *Україна* в 2002 та 2010 роках входило топонімічне слово *Росія*, а в 2016 році цей топонім не згадувався інформантами жодного разу.

Найчастотнішою асоціацією на знак-стимул *герб України* стало слово *воля*. На нашу думку, це пов'язано з однією з теорій походження цього геральдичного символу. Ця асоціація має 10% від загальної кількості. Всього ж асоціацій

було 84, серед яких: *перемога* (4), *патріотизм* (3), *птах* (3), *свобода* (3), *сонце* (2), *орел* (2), *пшениця* (2), *символіка* (2), *віра* (2), *небо* (2), *боротьба* (2), *незалежність* (2) та інші.

Цікаво, що ядро асоціативного поля *Прапор України* збігається з центром асоціативного поля «Україна» (тобто *небо*). Аналогічна реакція була на периферії асоціативного поля *Герб України*. Серед асоціацій, що повторюються, представлено: *війна* (3), *жито* (3), *поле* (2), *вітер* (2), *патріот* (2), *символ* (2), *єдність* (2) тощо. Дуже велика частина асоціацій (84%) збігаються із тими, що були отримані до слова-стимулу *Україна*. Така велика кількість збігів в асоціативних полях «Україна», «Герб України» та «Прапор України» свідчить про те, що всі вони є значущою частиною концепту УКРАЇНА.

Цікавою також виглядає динаміка змін у кількості асоціацій із негативною конотацією. У 2002 році відсоток таких асоціацій складав 40%, у 2010 – близько 20%, а у 2016 – близько 8%. Якщо в 2010 році серед асоціацій зустрічалися: *криза*, *газ*, *бандити*, *донецькі*, то в 2016 році їм на зміну прийшли: *війна*, *розруха*, *розлучення*, *крах*, *корупція*.

Найбільш відрізняється від минулих років те, що всі найчастотніші реакції 2016 року були надані саме українською мовою – майже 85% (у 2002 – 2%, у 2010 – 20%). До речі, 85% асоціацій до знаку-стимулу *герб України* надані українською мовою, а до знаку-стимулу *прапор України* – лише 75 %.

Наш експеримент засвідчив, що вказівка на індивідуалізм українців як одну з базових категорій культури знайшла своє відображення в описових асоціаціях інформантів, а також в асоціаціях з займенником *мій/моя* (*моя батьківщина*, *моя земля*). Займенник *мій* не має в асоціаціях антонімічної актуалізації і присутній в багатьох реакціях на слово-стимул *Україна*, що недвозначно вказує на аналізовану особливість менталітету українців.

За тематичними групами асоціації інформантів ми поділили таким чином: природа: *калина*, *соняшники*, *небо*, *солов'ї*, *верба*, *пшеничне*, *небо*, *жито*, *вишня*; ландшафт: *поле*, *гаї*, *степи*, *лани*, *небо*; географічні назви на назви народів: *Крим*, *Карпати*, *гуцули*, *козак*; історичні події, стан: *війна*, *розруха*; державно організоване співтовариство: *батьківщина*, *країна*, *незалежна*, *держжава*; культура/традиції: *українська мова*, *рушник*, *білі хатинки*, *вишиванка*, *борщ*, *сало*; родина: *батьки*, *родина*, *затишок*; інші.

Аналіз асоціативної рамки, яка сформувала структуру образу, показав, що образ України тримається на достатньо жорсткому каркасі – системі стійких уявлень, наприклад про *мову*, *побут*, *їжу*, *одяг*, *природу*, *зовнішність українців*. Але динаміці підлягають поняття про *гроші*, *політичних лідерів держави*, *політичний устрій держави*, *видатних осіб держави* тощо.

Проведені нами лексико-семантичний та асоціативний експерименти дозволили узагальнювальні висновки щодо структурних, таксономічних та динамічних особливостей образу України.

Висновки та перспективи дослідження. Відношення між окремими структурними компонентами образу і його польовою організацією несиметричні.

Базові структурні компоненти концепту – образ, інформаційний зміст й інтерпретаційне поле – розподіляються за різними польовими ділянками концепту, при цьому чітка закріпленість структурних компонентів за певними польовими зонами відсутня. Так, інформаційний зміст концепту може належати і до ядра, і до ближньої периферії, і до інших зон периферії, а ознаки інтерпретаційного поля можуть увійти за яскравістю до ядра концепту тощо. Образ накопичує свій зміст протягом всього часу існування людства, якщо говорити про окрему людину – протягом всього її життя. Образ ніколи не зникає повністю і не відкидає зафіксовані компоненти. Образ має тенденцію розвиватися, змінюватися, тому вивчення динаміки розвитку образу завжди буде актуальною та перспективною темою лінгвістики.

Література

1. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
2. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976 – 355 с.
3. Новикова Н. С. Инвариантное значение имени поля и внутренняя структура ядра : на материале семантического поля воля в русском языке / Н. С. Новикова // Филологические науки. – 1985. – № 4. – С. 73–78.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістична енциклопедія : Напрями та проблеми : [підручник]. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

References

1. Karasik, V. I. (2004), The language circle: personality, concepts, discourse [Yazykovoy krug : lichnost', kontsepty, diskurs], Moscow, 2004, 390 p.
2. Karaulov, Yu. N. (1976), General and Russian ideography [Obshchaya i russkaya ideografiya], Moscow, 1976, 355 p.
3. Novikova, N. S. [1985], Invariant value of the field name and the internal structure of the nucleus: on the material of the semantic field, the will in Russian [Invariantnoye znacheniyе imeni polya i vnutrennyaya struktura yadra : na materiale semanticheskogo polya volya v russkom yazyke] // Philological Sciences, 1985, № 4, P. 73–78.
4. Selivanova, O. O. [2008], Modern linguistic encyclopedia: Directions and problems: [uchasna linhvistychna entsyklopediya : Napryamy ta problemy]. Poltava, 2008, 712 p.

Ponomarenko T. V.

DYNAMICS OF THE TOPONYMIC CONCEPT OF UKRAINE (ACCORDING TO LEXICOGRAPHIC SOURCES AND THE RESULTS OF EXPERIMENTAL RESEARCH)

The article is devoted to the study of verbal presenters of the concept UKRAINE in etymological, lexicographic and semantic aspects. An overview of the main concepts of the origin of the word «Ukraine» and traced its presentation in the dictionaries of the Ukrainian language. The linguistic experiment was conducted in three stages (2002-2016) in order to trace the dynamics of the concept of UKRAINE in the minds of the Ukrainian language media. The associations, received on verbal stimuli «Ukraine», «emblem of Ukraine», «the flag of Ukraine» are analyzed, which have a symbolic load and are components of the concept UKRAINE.

Key words: concept, conceptual field, dictionary, core, periphery, associative experiment.